

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

Відділення філософії освіти,
загальної та дошкільної педагогіки

Інститут проблем виховання

КОНЦЕПЦІЯ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ І МОЛОДІ НА ПОГРАНИЧЧІ УКРАЇНИ

Київ 2026

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ВІДДІЛЕННЯ ФІЛОСОФІЇ ОСВІТИ,
ЗАГАЛЬНОЇ ТА ДОШКІЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ
ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ**

КОНЦЕПЦІЯ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ І МОЛОДІ НА ПОГРАНИЧЧІ УКРАЇНИ

Київ • 2026

УДК 37.017 (477-04)
К 65

*Затверджено Президією Національної академії педагогічних наук України
(протокол № 1-2/8-144 від 16.07.2026 р.)*

*Рекомендовано вченою радою Інституту проблем виховання НАПН України
(протокол № 10 від 25.06.2026 р.)*

*Авторські та майнові права належать Інституту проблем виховання
НАПН України*

Рецензенти:

Ярослава Верменич, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України;

Іван Бех, доктор психологічних наук, професор, академік НАПН України, почесний директор Інституту проблем виховання НАПН України;

Мар'яна Марусинець, доктор педагогічних наук, професор, директор Департаменту освіти і науки, молоді та спорту Закарпатської обласної державної адміністрації;

Олеся Стойка, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри іноземних мов ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

К 65 Концепція виховання дітей і молоді на пограниччі України. Київ : ЦП «Компринт», 2026. 65 с.

ISBN 978-617-8877-29-3

DOI <https://doi.org/10.32405/978-617-8877-29-3-2026-65>

У Концепції розглянуто пограниччя як особливий соціокультурний простір взаємодії різних культур, ідентичностей, мов, історичних досвідів, соціальних практик, що формується в умовах близькості до державного кордону.

Запропоновано пріоритети виховання дітей і молоді на пограниччі України як середовищі підвищених ризиків і водночас значного людського, культурного та освітнього потенціалу.

Концепція орієнтована на посилення виховної ролі закладів освіти у збереженні людського потенціалу пограниччя, зміцненні суспільної єдності та формуванні відповідального ставлення дітей і молоді до майбутнього України.

УДК 37.017 (477-04)

ISBN 978-617-8877-29-3

© Авторський колектив, 2026

Над концепцією працювали (автори / авторки):

Сисоєва С. О., академік-секретар Відділення філософії освіти, загальної та дошкільної педагогіки НАПН України, доктор педагогічних наук, професор, дійсний член (академік НАПН України) (керівник колективу);

Харченко Н. В., завідувач відділу виховання на пограниччі Інституту проблем виховання НАПН України, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник (керівник колективу);

Вайнола Р. Х., головний науковий співробітник відділу виховання на пограниччі Інституту проблем виховання НАПН України, доктор педагогічних наук, професор;

Куниця Т. Ю., завідувач відділу соціальної педагогіки та соціальної роботи Інституту проблем виховання НАПН України, кандидат педагогічних наук, старший дослідник;

Малиношевський Р. В., директор Інституту проблем виховання НАПН України, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник;

Мартиненко С. М., головний науковий співробітник відділу виховання на пограниччі Інституту проблем виховання НАПН України, доктор педагогічних наук, професор;

Окушко Т. К., провідний науковий співробітник відділу виховання на пограниччі Інституту проблем виховання НАПН України, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник;

Тернопільська В. І., головний науковий співробітник відділу виховання на пограниччі Інституту проблем виховання НАПН України, доктор педагогічних наук, професор.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	5
I. ОСВІТНІ, КУЛЬТУРНІ І СОЦІАЛЬНІ ВИКЛИКИ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ І МОЛОДІ НА ПОГРАНИЧЧІ.....	9
1.1. Пограниччя як соціокультурний феномен.....	9
1.2. Людина пограниччя.....	12
1.3. Простір пограниччя як ресурс виховання: виклики і можливості.....	15
II. ПРИНЦИПИ І ЦІННІСНІ ОРІЄНТИРИ ВИХОВАННЯ НА ПОГРАНИЧЧІ.....	20
2.1. Принципи виховання дітей і молоді на пограниччі.....	20
2.2. Ціннісні орієнтири виховання на пограниччі.....	21
2.3. Професійні компетентності педагогів для виховання дітей та молоді на пограниччі.....	25
III. ПРІОРИТЕТИ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ І МОЛОДІ НА ПОГРАНИЧЧІ УКРАЇНИ.....	28
3.1. Українська національна та громадянська ідентичність.....	28
3.2. Культурно-ціннісна самоідентифікація.....	31
3.3. Збереження національної пам'яті Українського народу.....	34
3.4. Міжкультурне виховання	39
3.5. Інформаційна стійкість, критичне мислення, медіаграмотність.....	43
3.6. Трансформативна резильєнтність.....	46
3.7. Грамотність щодо майбутнього (future literacy).....	50
IV. ЗАКОНОДАВЧІ І УПРАВЛІНСЬКІ ПЕРЕДУМОВИ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНЦЕПЦІЇ. ФІНАНСУВАННЯ.....	54
V. ОЧІКУВАНІ РЕЗУЛЬТАТИ.....	55
VI. РИЗИКИ, ПОВ'ЯЗАНІ З РЕАЛІЗАЦІЄЮ КОНЦЕПЦІЇ.....	56
VII. СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ТЕРМІНІВ.....	58
Джерела.....	64

ПЕРЕДМОВА

Сучасна людина живе у світі, окресленому кордонами, які безпосередньо впливають на її ідентичність, поведінку та ціннісні орієнтації. Поки існуватимуть державні, регіональні та етнічні інтереси, простір людського життя залишатиметься структурованим через розмежувальні лінії. Їхня роль зростає або зменшується залежно від геополітичної ситуації, стану суспільної свідомості та усталених соціальних практик.

Повномасштабна збройна агресія російської федерації проти України радикально актуалізувала значення пограниччя як території підвищених ризиків і, водночас, простору життєстійкості, солідарності та громадської консолідації. На пограниччі діти та молодь щоденно стикаються із факторами, що впливають на їхню безпеку, самоідентифікацію, ціннісні орієнтації та соціальну поведінку: загрозами воєнного часу, вимушеною міграцією, інформаційною агресією, трансформацією соціальних практик, ускладненим доступом до якісних освітніх послуг. Водночас пограниччя залишається простором інтенсивних контактів, взаємовпливів і культурної взаємодії, які формують унікальні умови розвитку зростаючої особистості.

Актуальність виховання дітей і молоді у закладах загальної середньої освіти на пограниччі в умовах воєнного стану й повоєнного відновлення України визначається тим, що через своє географічне розташування та історичні чинники Україна має складну пограничну структуру:

- межує із сімома державами: Республіка Польща (Волинська, Львівська, Закарпатська обл.), Словаччина (Закарпатська обл.), Угорщина (Закарпатська обл.), Румунія (Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька, Одеська обл.), Молдова (Чернівецька, Вінницька, Одеська обл.), республіка білорусь (Волинська, Рівненська, Житомирська, Київська, Чернігівська обл.), російська федерація (Чернігівська, Сумська, Харківська, Луганська, Донецька обл.). Донецька, Запорізька, Одеська, Миколаївська, Херсонська

області мають морські кордони, що проходять Чорним та Азовським морями;

- загальна протяжність українського кордону становить 6992,982 км (на сухопутну ділянку кордону припадає 5637,982 км, довжина морської ділянки кордону становить 1355 км);
- 199 територіальних громад із 18 областей України мають сухопутний або морський кордони та розташовані безпосередньо на пограниччі (154 громади, що мають сухопутний кордон з іншими державами та 45 громад на морському кордоні)¹.

Для коректного аналізу освітніх викликів пограниччя визначено одиницю дослідження, яка дає змогу побачити загальні регіональні тенденції та конкретні локальні умови функціонування закладів загальної середньої освіти на пограниччі. Територіальні громади обрано як основну одиницю аналізу, оскільки саме на рівні громад зосереджені ключові управлінські повноваження, ресурси, відповідальність за безпеку та організацію освітнього процесу у закладах загальної середньої освіти на пограниччі. Аналіз даних на рівні областей є надто агрегованим, оскільки нівелює локальну специфіку та істотні відмінності пограниччя, тоді як ризики, доступність послуг, міграційні процеси, інфраструктурні втрати та соціокультурні особливості на пограниччі мають локальний характер і варіюються навіть у межах однієї області.

В умовах воєнного стану територіальні громади, розташовані на пограниччі, є зонами першого реагування та найбільш чутливими до внутрішніх та зовнішніх викликів. На цьому рівні безпекові, культурні, економічні й соціальні чинники, притаманні пограниччю, накладаються на ризики воєнного часу, формуючи специфічний комплекс умов для функціонування соціальних інститутів, зокрема й системи освіти. Ці громади є

¹ Ми включаємо до розрахунків ТГ тимчасово окупованих областей (за винятком АР Крим). По-перше, це території України, на яких до 2014 року функціонувала розгалужена освітня мережа, що має враховуватися у загальнодержавному вимірі. По-друге, включення цих областей у статистичний аналіз (за наявності даних) дозволяє відобразити повну картину пограниччя та підкреслити масштаб втрат і викликів, пов'язаних із війною, що важливо для стратегічного планування відновлення та розвитку освітньої сфери після деокупації.

своєрідними маркерами соціально-економічних процесів, характерних для всього пограничного регіону і відображають найбільшу концентрацію впливів, спричинених близькістю іншої країни. У територіальних громадах, розташованих на пограниччі України:

- загальна кількість населених пунктів становить 4 338;
- загальна чисельність населення становить 5 776 810 осіб²;
- загальна кількість закладів загальної середньої освіти – 1653, у яких навчається 885 986 учнів³.

Наявність понад 885 тисяч дітей та учнівської молоді у громадах на пограниччі свідчить про важливість цих територій для освітнього простору України. Тут зосереджено значний учнівський контингент і розгалужену мережу закладів загальної середньої освіти, які потребують належної уваги з боку держави та місцевого самоврядування, оскільки регіони пограниччя мають як вагомий потенціал і ресурси, так і специфічні виклики, пов'язані з демографічними, культурними та безпековими умовами.

Наголосимо, що презентовані дані є характерними передусім для громад, розташованих переважно в ареалі 5-15 км від державного кордону. Очевидно, що при розширенні аналізу до 50-100 км у глиб країни кількісні показники (чисельність населення, учнів, закладів освіти) зростатимуть кратно, однак характер причинно-наслідкових зв'язків і типологія викликів (виховних, інфраструктурних, соціокультурних, безпекових) загалом зберігатиметься, змінюючись переважно за ступенем інтенсивності (масштаб і конфігурація освітньої мережі, ресурсна спроможність, рівень урбанізації, інтенсивність транскордонних контактів, ступінь прояву безпекових ризиків тощо). Таким чином, результати аналізу територіальних громад, розташованих на кордоні, можуть бути екстрапольовані на інші території пограниччя як аналітична

² Частина територій окремих громад є тимчасово окупованою та/або перебуває у зоні активних бойових дій. У зв'язку з цим наведені показники чисельності населення мають змінний характер і залежать від безпекової ситуації, внутрішньої міграції та оновлення адміністративно-територіальних даних.

³ За даними Міністерства освіти і науки України станом на 2025 р. Публічні дашборди та інформаційні довідки МОН: інструменти для аналізу освітньої системи. <https://mon.gov.ua>

основа для встановлення закономірностей з корекцією на локальну специфіку (тип громади, відстань до кордону, демографічна структура тощо).

Отже, у безпосередній близькості до кордону зосереджено значний людський капітал, який має стратегічне значення для відновлення, розвитку та стійкості країни.

Мета Концепції – визначити пріоритети виховання дітей і молоді на пограниччі України з урахуванням освітніх, безпекових та соціокультурних особливостей цих територій; окреслити концептуальну основу їх реалізації в освітньо-виховному процесі закладів загальної середньої освіти.

Соціальна значущість Концепції визначається її спрямованістю на зміцнення безпеки та стійкості пограниччя в умовах підвищених воєнних, безпекових, міграційних та інформаційних ризиків; орієнтованістю на збереження людського капіталу пограниччя, формування української національної й громадянської ідентичності, підтримку соціальної згуртованості, розвиток інформаційної стійкості, критичного мислення та культури безпечної поведінки, профілактику соціальної ізоляції, девіантних проявів і радикалізації.

Концепція ґрунтується на основних положеннях Законів України «Про освіту» (2017 р.), «Про повну загальну середню освіту» (2020 р.), «Про охорону дитинства» (2001 р.), «Про національну безпеку України» (2018 р.), «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» (2022 р.), «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу» (2025 р.), «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» (2012 р.), «Про міжнародне територіальне співробітництво України» (2024 р.).

I. ОСВІТНІ, КУЛЬТУРНІ І СОЦІАЛЬНІ ВИКЛИКИ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ І МОЛОДІ НА ПОГРАНИЧЧІ

1.1. Пограниччя як соціокультурний феномен

Державний кордон доцільно розглядати як лінію розмежування, що окреслює територіальні межі держав, і як особливий тип простору, що характеризує різну інтенсивність соціальної, політичної й економічної взаємодії між прикордонними регіонами.

Поняття *«пограниччя»* та *«прикордоння»* використовують як взаємозамінні, хоча їхній зміст не є тотожним. *«Прикордоння»* має переважно політико-географічний характер і зазвичай означає відносно вузьку (приблизно 5-100 км) смугу території по обидва боки державного кордону. Натомість *«пограниччя»* є передусім історико-культурним поняттям: воно охоплює регіони різного масштабу, які через близькість до кордону стають простором перетину політичних, культурних, релігійних та інших впливів і міжетнічних взаємодій.

Пограниччя варто розуміти як простір, на який поширюються соціальні, культурні, економічні та освітні впливи сусідніх країн. Воно охоплює зону щоденної взаємодії населення, міграційних потоків, культурних контактів та транскордонної комунікації, що може сягати десятків кілометрів углиб території. У результаті кожен такий регіон тією чи іншою мірою формує та виражає власну ідентичність. Можливості, ризики і виклики пограниччя в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення України є значущими для національної безпеки.

Наголошуємо на важливості розуміння соціуму на пограниччі як цілісного утворення – сукупності індивідів, спільнот, соціальних груп та інститутів, об'єднаних специфікою взаємодії, системою зв'язків і взаємовідносин, які ґрунтуються на історичному досвіді, культурі, соціальних нормах, цінностях, традиціях.

Пограниччя як соціокультурний феномен із власною територіальною ідентичністю формує регіон як соціально-політичний простір, визначає напрями його субкультурної варіативності та виконує регулятивну роль у системі «територія – суспільство»⁴. Пограниччя виступає своєрідним містком між цінностями різних культур. Норми й ідеології «центру» тут можуть функціонувати на інших засадах, ніж у доміантній течії культури, що зумовлює формування специфічної ідентичності пограниччя та регіональної субкультури.

Сутність пограниччя конкретизується через його функції та типологічні характеристики. Ключові *функції* пограниччя: *бар'єрна* (пов'язана з охороною кордонів і регуляцією людських потоків), *функція культурної взаємодії* (контакти, обмін, взаємовпливи) та *освоєння* (розвиток інституцій, практик співжиття).

За *функціональним характером* пограниччя може бути стиковим, перехідним або фронтирним; за *ступенем культурної дистанції* – культурно-варіативним або культурно-протиставним; за *домінуванням культур* – бікультурним чи полікультурним; за *співвідношенням культур* – симетрично-культурним або асиметрично-культурним. Така типологія дозволяє розуміти соціокультурний потенціал і ризики пограниччя, а також визначати специфіку виховних та освітніх впливів.

На *рівні громади* взаємодія з іншими культурними просторами реалізується через колективні стратегії соціокультурної адаптації та інституційного самозбереження (організація спільних практик співжиття і колективних стратегій соціокультурної адаптації, збереження ідентичності, регуляція і забезпечення міжкультурної комунікації, вироблення спільних норм безпеки й розвитку).

На *рівні особистості* взаємодія з іншою культурою реалізується через різні стратегії трансформації соціокультурних якостей: акультурацію,

⁴ Верменич Я. В. Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір. Регіональна історія України: Зб. наук. ст. К.: Інститут історії України НАН України, 2012. Вип. 6. С. 67-90.

асиміляцію, сепарацію, маргіналізацію та інтеграцію. *Асиміляція* як варіант *аккультурації* означає повну ідентифікацію з новою культурою зі знеціненням або втратою власної; *сепарація* – збереження власних соціокультурних особливостей за одночасного заперечення іншої культури; *маргіналізація* пов'язана з розмиттям або частковою втратою вихідних культурних орієнтирів без повноцінного входження в іншу культурну систему; *інтеграція* характеризується поєднанням двох культурних належностей і здатністю взаємодіяти з обома культурними просторами.

Для *педагогіки пограниччя* принципово важливо розуміти, що ці стратегії не є абстрактними: вони проявляються у мовних практиках, ціннісних виборах, моделях поведінки, соціальній включеності та ставленні до «іншого».

Формування у дітей і молоді пограниччя української національної і громадянської ідентичності, патріотизму, усвідомлення своєї належності до українського народу, любові до України, української мови, культури, історії є одним із провідних змістових орієнтирів виховання на пограниччі. Сфера освіти спроможна виконувати завдання щодо виховання зростаючого покоління з урахуванням особливостей цих регіонів, що має вагоме значення для відновлення деокупованих територій.

Отже, території пограниччя є певною мірою «вітриною» держави. Вони визначають контури території, на яку поширюється державний суверенітет, слугують рубежем національного, економічного, політичного, соціального і культурного просторів, постають як соціальний конструкт, елемент національної ідентичності й одночасно потужний інструмент її становлення, що реалізується через систему культурних кодів, культурну самоідентифікацію народів та охоплює соціальну діяльність, моделі поведінки, традиції, звичаї, релігійні вірування та ін.

1.2. Людина пограниччя

Особливість геополітичного розташування характеризує пограниччя як соціокультурний простір, що обумовлює формування особливого типу ідентичності – *людини пограниччя*.

Концепт «людина пограниччя», її світовідчуття, самопереживання, способи самоствердження та життєвої самореалізації є важливими для розуміння етнокультурних процесів у прикордонних агломераціях. Життя в прикордонному соціумі розгортається навколо базових категорій людського існування та форм самовизначення людини під впливом різних культур, архетипів, пріоритетів, цінностей та смислів, а саме:

- *історичний контекст* відтворює врегулювання історично сформованих міждержавних, міжетнічних і міжкультурних відмінностей та почасти зумовлює напруження як між країнами, так і народами та родинами;
- *соціокультурний контекст* виявляється в поєднанні етнічної та регіональної свідомості, взаємопроникненні культур, інтенсивній взаємодії з іншими суспільствами та культурами пограниччя, де пріоритетним є формування української національної та громадянської ідентичності;
- *транскордонний контекст* відображає вплив на мешканців прикордонних областей України родинних контактів близького та дальнього зарубіжжя, мовленнєвих особливостей, міграції, світоглядних стереотипів та переконань;
- *економічний контекст* зумовлює прагматичність, мобільність, орієнтацію на здобуття освіти та побудову кар'єри за кордоном, а також започаткування нових форм солідарності та транскордонної кооперації;

- *освітній контекст* орієнтує на врахування ідеологічного та соціально-культурного впливу інших країн, що межують з Україною, впровадження особливого підходу до національно-патріотичного і громадянського виховання;
- *соціалізаційно-комунікаційний контекст* передбачає міжсуб'єктну взаємодію між групами, територіальними громадами, виховання учнівства в різних соціальних інститутах (родина – заклади освіти – громадські організації – соціум), виховання цінностей та ціннісних орієнтацій, адаптацію до життя в глобалізованому світі й готовність до соціальної взаємодії.

Пограниччя із просторово-географічного конструкту перетворюється на чинник впливу, що визначає нову якість розвитку, соціалізації, виховання особистості.

Людина пограниччя – це суб'єкт особливого соціокультурного простору, чия ідентичність, система цінностей, світовідчуття, моделі поведінки та життєві стратегії формуються в умовах різних культурних, мовних, історичних, соціальних, економічних і політичних впливів. Її становлення відбувається у площині перетину локальної, регіональної, національної, громадянської та міжкультурної належностей, що може породжувати як ресурси розвитку (відкритість, адаптивність, комунікативність, мобільність, толерантність, готовність до діалогу), так і ризики (ідентифікаційну невизначеність, культурну роздвоєність, ціннісну амбівалентність, конфліктність, вразливість до зовнішніх ідеологічних впливів).

З огляду на транскордонний характер небезпек та ризиків, які існують на пограниччі, важливою є злагоджена взаємодія усіх спільнот, які тут проживають, подолання негативних тенденцій та суперечностей задля досягнення національної єдності України. В агломераціях українського пограниччя надзвичайна увага має приділятися *формуванню надсуб'єкт-суб'єктної ідейно-ціннісної системи*, функція якої забезпечує консолідацію членів спільноти.

Втрата ціннісних орієнтирів, байдужість до проявів ксенофобії, невинуватеної агресії, маркування та відторгнення в соціумі за принципом «свої»/«чужі», можуть ускладнювати процеси формування суспільної єдності, провокувати розбрат та ворожнечу за національною ознакою. Водночас ключовим маркером стабільності і позитивних процесів українського пограниччя є економічний та соціальний розвиток регіонів, задоволення потреб населення і розширення можливостей для повноцінного життя.

Поглиблення екзистенційної кризи, поширення агресії як норми життя, утвердження конфлікту як способу розв'язання суперечностей посилюють ціннісний дисонанс у просторі пограниччя. У цих умовах пограниччя як зона перетину геополітичних і культурних впливів формує феномен «серединної культури» та загострює ризики, пов'язані зі співіснуванням різних ментальностей, культурних і поведінкових стереотипів.

Подолання ціннісного дисонансу потребує історичного осмислення та формування ціннісної єдності, яка гуртуватиме український народ в умовах глобальних викликів та збереження України як соборної, суверенної й незалежної держави.

У пограничному соціумі мають бути створені умови, що забезпечуватимуть улагодження стосунків та суспільної єдності усіх мешканців, толерування сформованих історично міждержавних, міжетнічних, міжкультурних відмінностей та пошуку форм діалогічної взаємодії. У період випробування державності і збереження суверенітету України, попри сильний вплив сусідніх держав і культур, для людей на українському пограниччі характерним є зростання національної самосвідомості й гідності, прагнення до єдності з державою. Однією із найважливіших проблем для національного згуртування є ціннісна єдність як стрижень формування громадянської ідентичності, єднання для збереження незалежності та суверенітету України, її європейського майбутнього.

Виходячи з цих положень, виховання на пограниччі спрямоване на те, щоб виховати людину з почуттям національної самосвідомості і

відповідальності за Україну, незалежну, вільну, здатну самотійно і критично осмислювати явища навколишньої дійсності, аргументовано обстоювати власну позицію, конструктивно та ефективно діяти в глобалізованому світі.

Процес виховання потребує врахування змістових маркерів, що визначають особливості життя молоді людини в умовах пограниччя:

- *просторово-географічний* (гнучкість, адаптивність, безпека);
- *міжкультурний* (поєднання національних традицій з культурним впливом інших держав: багатомовність, міжкультурна комунікація, діалогічна взаємодія, толерантність);
- *особистісний* (формування морально-духовних цінностей, поєднання традиційних і сучасних українських цінностей; ідентичність, ціннісна єдність, ціннісне ставлення, психологічна стійкість, самореалізація);
- *економічний* (автономність, мобільність, кар'єра, готовність працювати для майбутнього свого краю, країни);
- *безпеково-світоглядний* (інформаційна стійкість, готовність до викликів, цифрова безпека, критичне мислення).

1.3. Простір пограниччя як ресурс виховання: виклики і можливості

Європейський вибір України як стратегічний курс на інтеграцію з Європейським Союзом є важливим зовнішнім чинником впливу на систему загальної середньої освіти та освітню політику в цілому. Водночас процес інтеграції вимагає збереження національної ідентичності освіти, її культурних, мовних і ціннісних засад.

Взаємопов'язаними чинниками співіснування українського освітнього простору на пограниччі з освітніми впливами інших держав є:

- *нормативно-правовий* (забезпечує гармонізацію національного освітнього законодавства з міжнародними і європейськими

стандартами, що регулюють питання якості освіти, визнання кваліфікацій та академічну доброчесність);

- *соціокультурний* (пов'язаний із відкритістю українського суспільства до міжкультурної взаємодії, зростанням ролі міжкультурної освіти із збереженням національної ідентичності в глобалізаційних умовах);
- *науково-інноваційний* (виявляється у розвитку міжнародної наукової співпраці, трансфері освітніх і дослідницьких інновацій);
- *інформаційно-технологічний* (акумулюється у поширенні цифрових освітніх платформ, відкритих освітніх ресурсів);
- *економічний* (зумовлює орієнтацію системи освіти на вимоги міжнародного ринку праці).

Зазначені чинники визначають потребу в окресленні принципів функціонування пограниччя, які забезпечують його цілісність, відкритість до міжкультурної взаємодії та, водночас, усталеність національних, освітніх, мовних і ціннісних засад.

Принцип взаємовпливу національно-державного та етнічного чинників у формуванні цілісного уявлення особистості про себе, свою спільноту й державу. Така взаємодія активізує мотивацію до міжособистісної взаємодії та соціального самовираження.

Принцип функціонування ціннісного ареалу пограниччя орієнтує на врахування культурно-психологічної своєрідності кожної спільноти як підґрунтя життєдіяльності в умовах пограниччя.

Принцип діяльнісно-поведінкового заломлення цінностей культури: ціннісна культура спільноти інтеріоризується через своєрідність конкретної особистості та виявляється у її ціннісній свідомості, діяльності й поведінці.

Принцип історично зумовленої міжгрупової інтеграції передбачає взаємодію між групами на засадах свободи в її діяльнісному вираженні та відповідальності у спільному соціальному бутті громадян.

Функціонування соціокультурного й освітнього простору пограниччя дає підстави виокремити його ключові *можливості*, пов'язані з ними *виклики* та відповідні *пріоритети* діяльності.

1. Відкритість до світових освітніх технологій і ресурсів. Пограниччя розширює доступ до світового освітнього контенту, сучасних практик і міжнародного досвіду, що створює додаткові можливості для оновлення змісту й технологій навчання. Водночас актуалізується потреба в критичному осмисленні та адаптації цього досвіду до української дійсності, оскільки некритичне запозичення міжнародних моделей може призводити до втрати національної специфіки, послаблення орієнтації на українські освітні традиції, державну мову й культурні цінності. У зв'язку з цим пріоритетом роботи є формування здатності до критичного осмислення міжнародного досвіду, його адаптації відповідно до українських потреб та утвердження національних освітніх пріоритетів.

2. Вивчення мов сусідніх держав як ресурс міжкультурної комунікації. У регіонах пограниччя активне вивчення мов сусідніх держав зумовлене геополітичними й соціокультурними чинниками та має практичне значення для міжкультурної комунікації, академічної мобільності, професійної взаємодії педагогів і розширення освітніх можливостей учнів. Разом з тим існує ризик послаблення української мовної та культурної домінанти, функціонального звуження використання української мови, асиметрії освітніх орієнтирів, вразливості до м'якого впливу і підміни ціннісних смислів. Це може спричиняти розмивання культурно-мовної визначеності та послаблення ціннісної консолідації спільнот пограниччя. Тож, важливим є забезпечення пріоритету державної мови й українських освітніх стандартів при збереженні можливостей для вивчення мов і культур сусідніх держав у межах вибіркового дисциплін.

3. Доступ до іноземних інформаційних та освітніх ресурсів. Пограниччя відкриває ширший доступ до іноземних інформаційних джерел, освітніх платформ, медіаресурсів і навчальних матеріалів, що розширює

інформаційний горизонт учнівської молоді. Однак це супроводжується небезпекою некритичного засвоєння чужих ідеологем, неузгоджених із національним історико-культурним контекстом України, що може впливати на світогляд, національну ідентичність та ціннісні орієнтації. Важливим аспектом стає поєднання відкритості до міжнародного досвіду із захистом національно-культурної, інформаційної та освітньої безпеки, а також формування національної ідентичності через інтеграцію національно зорієнтованого змісту в навчальні дисципліни, програми виховання та позашкільну діяльність.

4. Транскордонна співпраця як чинник розширення освітніх можливостей. Транскордонна співпраця відкриває доступ до міжнародних освітніх і наукових проєктів, розширює партнерські зв'язки, створює умови для академічної взаємодії та інтеграції української освіти в світовий освітній простір. Водночас існує ризик відтоку дітей і молоді, які можуть обирати навчання в закладах освіти інших держав, особливо за умов історично сформованих соціокультурних, освітніх і економічних зв'язків із сусідніми країнами. Це може посилювати зовнішню орієнтацію молоді та зменшувати її включеність у розвиток власної громади і країни. Пріоритетом є забезпечення дії національного правового поля в освітній сфері, зокрема у регулюванні діяльності іноземних освітніх інституцій, програм і культурних центрів, які функціонують на пограниччі, відповідно до законодавства України.

5. Досвід міжкультурної взаємодії як ресурс розвитку особистості. Пограниччя створює умови для безпосередньої взаємодії з різними мовами, культурами, традиціями й моделями поведінки, що сприяє розвитку міжкультурної компетентності, толерантності та здатності до порозуміння. Водночас за відсутності цілеспрямованої виховної роботи така різноманітність може породжувати стереотипізацію, дистанціювання, міжетнічну напругу, культурну замкненість і посилення поділу за принципом свої/чужі. Ключовими є культура діалогу, повага до культурного різноманіття та здатність до конструктивної взаємодії при одночасному утвердженні української громадянської і національної ідентичності.

6. *Життєстійкість і адаптивність як результат життя в умовах пограниччя.* Життя на пограниччі формує в дітей і молоді адаптивність, гнучкість, здатність орієнтуватися в складних соціокультурних обставинах, реагувати на зміни та використовувати ширше коло освітніх і соціальних можливостей. Разом з тим тривале перебування в ситуації безпекових ризиків, соціальної напруги й невизначеності може послаблювати відчуття безпеки, довіру до інституцій, життєві перспективи й укоріненість у власній громаді. Пріоритетом є розвиток життєстійкості, громадянської стійкості, навичок безпечної поведінки, психологічної саморегуляції та готовності учнівства проєктувати власне майбутнє в Україні.

7. *Формування відповідальності за громаду і державу.* Пограниччя особливо виразно актуалізує значення державного кордону, безпеки, територіальної цілісності, ролі громади у збереженні стійкості держави. Разом з тим, виникає ризик посилення зовнішньої орієнтації, сприйняття власної території як периферії, зниження мотивації пов'язувати майбутнє з рідною громадою та державою. Пріоритетом є формування активної громадянської позиції, позитивного образу майбутнього України та ціннісного зв'язку дитини з місцем свого життя.

Отже, виховання на пограниччі постає як складний багатовимірний процес, що поєднує відкритість до міжнародного освітнього досвіду з необхідністю неухильного забезпечення пріоритету українських освітніх стандартів, державної мови, національно-культурних цінностей і правового поля України.

II. ПРИНЦИПИ І ЦІННІСНІ ОРІЄНТИРИ ВИХОВАННЯ НА ПОГРАНИЧЧІ

2.1. Принципи виховання дітей і молоді на пограниччі

Основними принципами виховання дітей і молоді на пограниччі визначено:

- *принцип ідентифікації* передбачає співвіднесення особистістю себе з іншими людьми, соціальними групами та значущими зразками поведінки, що ґрунтується на прийнятті певних цінностей, норм і смислів. Його сутність полягає в ототожненні людиною себе, власних якостей і поведінкових орієнтирів із життєвими прикладами осіб або груп, які мають для неї референтне значення. У вихованні учнівства на пограниччі цей принцип реалізується через усвідомлення своєї належності до певної етнічної спільноти, позитивного ставлення до власної етнокультурної ідентичності;
- *принцип традиційності* реалізується через засвоєння норм, еталонів поведінки; прийняття традицій, сприйняття поглядів, стереотипів, що характерні для найближчого оточення; засвоєння таких норм поведінки відбувається на неусвідомленому рівні за допомогою фіксації та некритичного сприйняття панівних стереотипів. У процесі виховання на пограниччі цей принцип виявляється як засвоєння норм, звичаїв, обрядів певного етносу; прийняття традицій, поглядів, що характерні для сім'ї, родини та передбачає наявність субкультурних поведінкових проявів, типових для певної етнічної групи;
- *принцип інституційного впливу* полягає в системі дій інститутів виховання, що сприяють безбар'єрній етносоціалізації дітей і молоді на пограниччі; забезпечує комплексне залучення до роботи освітніх та культурно-просвітницьких закладів. Взаємодія з різними освітніми, культурними інституціями (заклади позашкільної освіти, громадські

організації, культурні центри, релігійні установи, молодіжні та сімейні клуби тощо) має відбуватися на засадах добровільності, урахування потреб та інтересів дітей і молоді;

- *принцип наслідування* передбачає імітацію дитиною чи молодого людиною зовнішніх проявів, дій, поведінки інших людей, для яких характерна певна емоційна та раціональна спрямованість. Наслідування орієнтує на повторення та копіювання культурних зразків етносу як цінності; трансформацію етнічних зразків в життя дитини чи молодого людини та прийняття певного стилю поведінки і мислення етнічної групи як особистісної цінності;
- *принцип міжособистісної взаємодії* ґрунтується на психологічному механізмі міжособистісного перенесення засобами емпатії, ідентифікації тощо. Значущі для дитини особи можуть бути представниками певних організацій і груп, з якими вона взаємодіє. У вихованні на пограниччі цей принцип ґрунтується на засадах етнічної толерантності у процесі міжособистісного спілкування та неприпущенні дискримінаційних проявів, булінгу за ознаками етносу; передбачає культурну співтворчість, взаємообмін та взаємопроникнення культур.

2.2. Ціннісні орієнтири виховання на пограниччі

У вихованні дітей і молоді особливого значення набувають гуманістичні та національні цінності, що забезпечують становлення особистості, її моральної самосвідомості, громадянської відповідальності, здатності до самореалізації. Гуманістичні цінності утверджують повагу до гідності людини, свободи, справедливості, прав і обов'язків. Вони орієнтують виховний процес на визнання дитини активним суб'єктом розвитку, здатним до самопізнання, морального вибору й конструктивної взаємодії з іншими.

Національні цінності формують усвідомлення належності до української держави, культури, мови, національної пам'яті та спільноти громадян, об'єднаних відповідальністю за майбутнє країни. Їх інтеграція у виховний процес сприяє формуванню української національної і громадянської ідентичності, патріотизму, поваги до українських традицій, державних символів і культурної спадщини.

Особливої уваги потребує виховання ціннісних орієнтацій дітей і молоді, соціалізація яких відбувається в регіонах України, близьких до державного кордону та позначених інтенсивними соціокультурними впливами.

Ціннісні орієнтації (від франц. *orientation* – установка) трактовано як систему принципів, що визначають спрямованість особистості відповідно до її інтересів і потреб, формування певної індивідуальної ієрархії цінностей. Відносно стійка система визначає надання переваг певним цінностям у різних життєвих ситуаціях, забезпечує ранжування за рівнем їхньої значущості для людини. У структурі людської діяльності ціннісні орієнтації тісно пов'язані з пізнавальними та вольовими процесами розвитку дитини чи молодої людини; у формуванні ціннісних орієнтацій ключовими моментами є цілепокладання і мотивація. В основу класифікації ціннісних орієнтацій покладено:

- *основні сфери життєдіяльності людини* (матеріальні та духовні цінності);
- *форми свідомості та домінуючий тип культури* (суспільно-політична, моральна, естетична, екологічна, масова, елітарна тощо);
- *сфери самоствердження особистості* (сім'я, робота та кар'єра, освіта, неформальне спілкування, хобі);
- *вікові особливості* (ціннісні орієнтації дітей, учнівської молоді, студентства);
- *приналежність до певної соціальної групи* (членство у неформальних об'єднаннях, ініціативах, творчих колективах тощо).

Виховання ціннісних орієнтацій дітей і молоді на пограниччі визначаємо як процес засвоєння, осмислення, інтеріоризації та практичного вияву

цінностей під впливом соціальних та освітніх інституцій, що передбачає поступове накопичення та трансформацію в діяльність дитини та молодії людини світоглядних, когнітивних, емоційно-мотиваційних та поведінкових показників, що забезпечують сталу систему векторів цінностей, умов самореалізації, життєвих стратегій, планів та перспектив.

Виховання ціннісних орієнтацій зумовлюється сукупністю *детермінант*, які в умовах пограниччя набувають особливої ваги:

- умови життєдіяльності (соціальні, культурні, економічні та безпекові обставини, у яких формується особистість);
- рівень загальної культури (ступінь засвоєння культурних норм, традицій, способів взаємодії та ціннісних зразків);
- переконання (внутрішньо прийняті уявлення, погляди й принципи, що визначають ставлення людини до себе, інших і світу);
- здібності (індивідуальні можливості особистості, які впливають на характер її самореалізації та вибору значущих цінностей);
- особистісні смисли (суб'єктивна значущість явищ, подій і життєвих цілей для конкретної людини);
- моральні принципи (етичні засади, що регулюють вчинки, поведінку та міжособистісну взаємодію);
- вплив референтної групи (цінності й норми найближчого значущого оточення, з яким особистість себе співвідносить);
- вплив колективу (система міжособистісних відносин, спільних вимог і ціннісних орієнтирів, що формується в освітньому, молодіжному чи соціальному середовищі).

Ціннісні орієнтації є підґрунтям для життєвої перспективи та життєвої стратегії особистості. *Життєва перспектива* – це спосіб структурування особистістю свого близького та віддаленого майбутнього за допомогою життєвих цілей, програм, які є його структурними одиницями. *Життєва стратегія* постає як соціальна, культурна і психологічна проекція індивіда на

власне майбутнє. Життєва стратегія, як індивідуальний спосіб конструювання і реалізації людиною життєвих цілей, визначає ставлення людини до себе, діяльності, інших людей. *Життєві стратегії* можуть бути відносно короткостроковими або довгостроковими; визначаються спрямованістю на себе, інших, суспільство; можуть містити такі аспекти, як: кар'єра, освіта, сім'я, подорожі, волонтерство, самовдосконалення, спорт тощо.

Ціннісні орієнтації постають як усвідомлення свого життєвого призначення, провідних цілей життя, власних прагнень щодо самореалізації, мрій та уявлень про майбутнє, про те, що бажано отримати від життя. Результатом є сформованість ціннісних пріоритетів, системи уявлень про перспективи розвитку, стратегію досягнення життєвих завдань.

Ціннісні орієнтації дітей і молоді на пограниччі в умовах війни, ситуації екзистенційних викликів та суспільних трансформацій актуалізуються через запити:

- запит на безпеку (потреба в захищеному освітньому й соціальному середовищі, психологічній підтримці, стабільності та передбачуваності);
- запит на самоідентифікацію (усвідомлення власної належності до української національної, громадянської та культурної спільноти, мови, національної пам'яті, традицій і зв'язку з Батьківщиною);
- запит на гідність і суб'єктність (потреба бути почутими, залученими до ухвалення рішень, проявляти ініціативу);
- запит на якісну освіту, самореалізацію та кар'єрне зростання (прагнення до здобуття знань, розвитку здібностей, набуття життєвих і професійних компетентностей, вибудовування освітньої та професійної траєкторії);
- запит на родинні цінності (потреба в збереженні родинних зв'язків, підтримці близьких, міжпоколінній єдності, турботі);

- запит на створення сім'ї (орієнтація на побудову стосунків, відповідальне партнерство, формування власного життєвого простору);
- запит на добробут і матеріальний комфорт (прагнення до стабільних умов життя, економічної самостійності, соціальної захищеності, гідного рівня матеріального забезпечення та можливості планувати майбутнє);
- запит на майбутнє (потреба бачити особисту й суспільну перспективу).

Отже, виховання дітей і молоді на пограниччі має забезпечувати становлення стійкої системи цінностей, яка визначає життєві пріоритети особистості, її здатність до самореалізації, відповідального вибору, збереження національної ідентичності, суспільної взаємодії та проєктування власного майбутнього в умовах соціокультурної складності й безпекових викликів.

2.3. Професійні компетентності педагогів для виховання дітей і молоді на пограниччі

Професійна компетентність педагогів має ключове значення для виховання дітей і молоді на пограниччі, де освітній процес відбувається в ситуації підвищених соціокультурних, безпекових та інформаційних впливів. Саме педагоги забезпечують ціннісну та нормативну визначеність виховного середовища, реалізують принципи прав людини, недискримінації та психосоціальної безпеки, а також підтримують учнівство у процесах ідентифікації та життєвого самовизначення в умовах перетину культур, мов і наративів.

До ключових аспектів професійних компетентностей педагогів на пограниччі віднесено: розуміння соціокультурної й безпекової специфіки освітнього процесу, психологічна стійкість, етична чутливість, здатність до

емоційної саморегуляції, а також навички психосоціальної підтримки та супроводу дітей і молоді. Учителство на прифронтових і прикордонних територіях працює в умовах підвищених ризиків і тривалого психологічного напруження. Їхня здатність зберігати емоційну рівновагу, стриманість, надавати підтримку учням і ученицям є надзвичайно важливою умовою для дитячої безпеки, добробуту та розвитку. Складовими професійних компетентностей компетентності педагогів в умовах пограниччя є:

- адаптація до освітніх викликів, спроможність гнучко трансформувати зміст, форми і умови освітнього процесу, використовувати очні, дистанційні та змішані моделі навчання, зокрема за обмеженого доступу до інтернету чи технічних засобів;
- готовність до міжкультурної комунікації, здатність ефективно взаємодіяти в різних культурних контекстах, виявляти толерантність до представників і представниць різних культур і національних спільнот, запобігати стереотипізації, упередженому ставленню та конфліктам на етнокультурному ґрунті;
- правова обізнаність, здатність діяти в правовому полі, орієнтуватися в ситуаціях, пов'язаних із правами дитини, недискримінацією, безпекою, а також формувати правову культуру дітей і молоді;
- готовність до міжсекторальної співпраці, взаємодія з органами місцевого самоврядування, закладами освіти, соціальними службами, громадськими організаціями, закладами культури та іншими інституціями для вирішення освітніх, соціальних і безпекових питань, характерних для пограниччя;
- ціннісно орієнтована та наставницька позиція педагога, здатність виступати носієм і транслятором етичних, громадянських і національних цінностей, підтримувати учнівство у процесах самоідентифікації, життєвого самовизначення, формування української громадянської та національної ідентичності, а також стійкості до інформаційно-ідеологічних впливів;

- інформаційно-медійна грамотність і цифрова гнучкість, здатність використовувати цифрові, виховні, проєктні й медіаосвітні технології, організовувати безпечну онлайн-взаємодію, розвивати критичне мислення учнівства, протидіяти дезінформації, маніпулятивним впливам і ризикам цифрового середовища;
- безпекова готовність, здатність діяти в умовах воєнних, техногенних, інформаційних та соціальних загроз, організовувати безпечну поведінку учнівства під час повітряних тривог, евакуації, надзвичайних ситуацій, забезпечувати психологічно виважену комунікацію у кризових обставинах;
- забезпечення психолого-педагогічного супроводу дітей і молоді в умовах вимушеного переміщення, фрагментації соціальних зв'язків і звуження комунікативного досвіду, сприяння інтеграції дитини в колектив, реалізація принципів індивідуалізації та диференціації навчання, проєктування персоналізованої освітньої траєкторії відповідно до потреб, досвіду та ресурсів учнівства.

ІІІ. ПРІОРИТЕТИ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ І МОЛОДІ НА ПОГРАНИЧЧІ УКРАЇНИ

3.1. Українська національна та громадянська ідентичність

3.1.1. Актуальність

Формування української національної та громадянської ідентичності дітей і молоді на пограниччі України є одним із ключових пріоритетів державної політики в умовах культурної багатоманітності прикордонних регіонів. Пограниччя виступає соціокультурним середовищем взаємодії різних ідентичностей, традицій та історичних наративів, що зумовлює особливу роль виховання у зміцненні громадянської стійкості молодого покоління. Українська національна ідентичність формується як усвідомлення належності до українського народу, його історії, культури, мови та цінностей, виховання відповідальності за її майбутнє та готовності до захисту її суверенітету й територіальної цілісності.

Водночас громадянська ідентичність передбачає усвідомлення своєї належності до демократичної держави, повагу до прав і свобод людини, верховенства права та соціальної справедливості.

Особливістю виховання й утвердження української національної ідентичності на пограниччі є необхідність поєднання цього процесу з формуванням міжкультурної компетентності, толерантності та поваги до етнокультурного різноманіття. Формування ідентичності ґрунтується не на протиставленні «свого» і «чужого», а на усвідомленому виборі української громадянської належності як спільного ціннісного простору для всіх мешканців регіону.

3.1.2. Мета

Формування у дітей і молоді української національної та громадянської ідентичності, заснованої на прийнятті України як Батьківщини, повазі до її історії, культури, мови та цінностей, готовності до соціальної участі, захисту суверенітету і територіальної цілісності держави, відповідального життя в демократичному суспільстві.

3.1.3. Основні завдання

- усвідомлення належності до українського народу, його історії, культури, мови та цінностей;
- прийняття України як Батьківщини, усвідомлення відповідальності за її майбутнє, готовності до захисту її суверенітету й територіальної цілісності;
- виховання поваги до державної мови як чинника національної єдності, культурної тяглості та громадянської консолідації суспільства;
- формування громадянської ідентичності, усвідомлення себе активним громадянином / громадянкою демократичної держави;
- формування стійкості до інформаційно-ідеологічних впливів, спрямованих на послаблення української національної та громадянської ідентичності;
- виховання поваги до прав і свобод людини, верховенства права, соціальної справедливості та солідарності;
- формування міжкультурної компетентності, толерантності та поваги до етнокультурного різноманіття;
- становлення особистості, здатної до відповідального вибору, соціальної участі та життя в демократичному суспільстві.

- формування ціннісного зв'язку учнівства з місцем проживання, культурною спадщиною рідного краю та Україною як спільним державним і громадянським простором.

3.1.4. Механізми реалізації

- створення безпечного та інклюзивного освітнього середовища, що сприяє формуванню довіри, взаємоповаги, громадянської активності та почуття належності до спільноти;
- інтеграція змісту національно-патріотичного виховання в освітні програми, навчальні дисципліни, виховну, позакласну та позашкільну діяльність;
- використання сучасних освітніх практик і форм роботи, спрямованих на осмислення історії, культури, мови та цінностей українського народу;
- проведення діалогових форм роботи (дискусій, дебатів, форумів) для осмислення питань ідентичності, громадянської відповідальності, прав людини, свободи, гідності та солідарності;
- залучення учнівства до громадянської участі, соціально значущих ініціатив, волонтерської діяльності на рівні закладу освіти і територіальної громади;
- забезпечення міжсекторальної взаємодії, співпраці закладів освіти з органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями, культурними установами та іншими соціальними інституціями;
- підвищення професійної компетентності педагогічних працівників щодо формування української національної та громадянської ідентичності в умовах пограниччя.

3.2. Культурно-ціннісна самоідентифікація

3.2.1. Актуальність

Культурно-ціннісна самоідентифікація особистості на пограниччі охоплює освітньо-виховний, суспільний, економічний та геополітичний виміри. В суспільствах із транзитним географічним статусом (які в ході історичних процесів ставали простором цивілізаційних зіткнень, супроводжуваних воєнною конфронтацією, соціальною невизначеністю чи економічною нестабільністю), відбувалися масштабні світоглядно-сміслові розломи та інтенсивні міграційні процеси. Це закономірно зумовлювало й зумовлює виникнення компактних і сталих соціальних груп з відмінними моделями соціальних практик, специфічними способами інтерпретації та переживання спільного історико-культурного минулого.

Будь-яка національна культура є складним символічно-комунікативним феноменом, де цінності виступають смисловим ядром, навколо якого конструюється спільний метанаратив. Вона зазнає культурного впливу від різних етнонаціональних спільнот, що є природним процесом культурної взаємодії та інкорпорації. Механізми такої взаємодії можуть бути різними: діалог і порозуміння або деструкція й протистояння, що актуалізує питання, наскільки представники різних культур, з відмінними ідентичностями, а отже світоглядом і повсякденними практиками, спроможні до конструктивної комунікації і співжиття для досягнення спільного соціального блага.

У процесі виховання дітей і молоді принципово важливим є переосмислення ролі локальних культур як складників загальнонаціональної культури. Виховна стратегія має

утверджувати розуміння того, що регіональне різноманіття не є чинником фрагментації чи ослаблення національної єдності, а виступає механізмом зміцнення системної стійкості держави.

Залучення зростаючої особистості до безпосереднього контакту з культурами «інших» створює умови для усвідомлення власних культурних кодів і ціннісних орієнтирів. Такий досвід формує культурну толерантність і діалогічність мислення, які не розмивають національну ідентичність, а поглиблюють її через усвідомлення власної унікальності у взаємодії з представниками інших культур.

Культурно-ціннісна самоідентифікація передбачає побудову цілісного історичного наративу, що інтегрує досвід пограниччя (співіснування, взаємовпливів, конфліктів і солідарності) у ширший контекст українського державотворення.

3.2.2. Мета

Формування у дітей і молоді культурно-ціннісної самоідентифікації, що поєднує усвідомлення власних культурних кодів і ціннісних орієнтирів, прийняття української культури як ресурсу стійкості й гідності, готовність до збереження й творчого розвитку культурної спадщини та здатність до повноцінного міжкультурного діалогу.

3.2.3. Основні завдання

- розуміння локальних культур як повноцінних складників загальнонаціонального культурного простору;
- усвідомлення регіонального різноманіття як ресурсу зміцнення державної стійкості, а не чинника фрагментації;

- побудова цілісного історичного наративу українського державотворення;
- формування культурної толерантності, діалогічності мислення та поваги до культурного різноманіття без розмивання української національної ідентичності;
- осмислення культурних символів, державної символіки, регіональних культурних маркерів і локальних традицій як носіїв смислів і цінностей;
- виховання гордості за українську культуру та усвідомленого ставлення до неї як до спільного надбання.

3.2.4. Механізми реалізації

- вивчення локального культурного досвіду, історії, традицій, культурної спадщини, регіональних культурних маркерів як складників загальнонаціональної культури;
- організація культурних, мистецьких і просвітницьких проєктів, спрямованих на осмислення єдності національного й локального;
- реалізація дослідницьких, краєзнавчих, музейно-педагогічних, волонтерських і громадських практик, пов'язаних із вивченням, збереженням і популяризацією культурної спадщини;
- залучення учнівства до міжкультурних обмінів, просвітницьких і культурних практик та різних форм активного культурного самовираження;
- інтеграція регіонального культурного досвіду у виховне середовище закладу освіти через тематичні заходи, проєктну діяльність, учнівські дослідження, зустрічі з носіями локальних традицій;

- організація діяльності, що поєднує пізнання культури з досвідом її творення, збереження й захисту, усвідомлене ставлення до культурної спадщини як до спільного надбання;
- розвиток партнерства закладів освіти з музеями, бібліотеками, культурними центрами, громадськими організаціями, органами місцевого самоврядування та соціальними інституціями.

3.3. Збереження національної пам'яті Українського народу

3.3.1. Актуальність

Відповідно до Закону України «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу» (2025 р.), національну пам'ять визначено як збережену Українським народом сукупність знань, уявлень і ціннісних оцінок тих подій минулого, які справили вирішальний вплив на його історію, самоідентифікацію, державотворення та/або сприймаються в суспільстві як найбільш значущі.

Збереження національної пам'яті є визначальним чинником формування світоглядних орієнтирів дітей і молоді на пограниччі України, їхньої належності до українського історико-культурного простору. В умовах інформаційно-психологічного впливу, маніпулювання історичними подіями та спроб заперечення суб'єктності України національна пам'ять набуває особливого значення як складова національної безпеки, суспільної згуртованості та ціннісної єдності Українського народу.

Для дітей і молоді, які проживають на пограниччі, особливо важливим є формування цілісного і науково обґрунтованого уявлення про історію України, тяглість українського державотворення, етапи боротьби за незалежність, спротив

тоталітарним режимам. Такий підхід сприяє подоланню фрагментарного сприйняття минулого, зниженню вразливості до історичної антиукраїнської пропаганди, ревізіонізму, нав'язаних альтернативних наративів і маніпуляцій колективною пам'яттю.

Збереження національної пам'яті у процесі виховання передбачає усвідомлене осмислення подій, постатей і процесів історії України через призму цінностей свободи, гідності, демократії, прав людини, верховенства права. Вона охоплює пам'ять про українське державотворення, боротьбу за незалежність України, захист суверенітету й територіальної цілісності, злочини проти Українського народу, жертв тоталітарних режимів, воєн, репресій, депортацій, геноцидів, а також про осіб, які зробили вагомий внесок у розбудову Української держави, захист її політичних, культурних, економічних прав, розвиток науки, освіти й культури.

Відновлення і збереження національної пам'яті має охоплювати як травматичне минуле, так і приклади спільного творення соціального простору, що дає змогу засвоювати історичні знання, співвідносити власний життєвий шлях із тривалою традицією боротьби України за свободу й гідність, відчувати часову неперервність і відповідальність за майбутнє.

3.3.2. Мета

Формування у дітей і молоді цілісного уявлення про історію України, усвідомлення тяглості українського державотворення, поваги до національної пам'яті Українського народу, відповідальності за збереження історичної правди та готовності протидіяти історичній антиукраїнській пропаганді.

3.3.3. Основні завдання

- формування цілісного уявлення про історію України та прикордонних територій як складників єдиного історико-культурного простору Української держави;
- усвідомлення тяглості українського державотворення, етапів боротьби за незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України;
- виховання поваги до національної пам'яті Українського народу, пам'яті роду, громади, краю та держави;
- осмислення подій, постатей і процесів історії України через цінності свободи, гідності, демократії, верховенства права;
- виховання поваги до пам'яті осіб, які боролися за незалежність України, захищали її суверенітет і територіальну цілісність, брали участь у спротиві тоталітарним режимам;
- подолання фрагментарного сприйняття минулого та зниження вразливості дітей і молоді до нав'язаних альтернативних історичних наративів;
- розвиток здатності критично оцінювати історичну інформацію, розрізняти факти, інтерпретації, оцінні судження, пропаганду, дезінформацію та маніпуляції;
- формування готовності протидіяти історичній антиукраїнській пропаганді, історичному ревізіонізму, публічному запереченню злочинів проти Українського народу, виправданню імперіалізму, тоталітаризму й рашизму;
- виховання культури суспільного діалогу щодо складних питань минулого з дотриманням принципів науковості, історичної достовірності, політичної неупередженості, поваги до людської гідності та недискримінаційності;

- зміцнення життєстійкості, громадянської позиції та ціннісних орієнтирів дітей і молоді на основі осмисленого історичного досвіду Українського народу.

3.3.4. Механізми реалізації

- інтеграція проблематики національної пам'яті в освітній і виховний процес: системне включення тем історії України, історії прикордонних територій, українського державотворення, боротьби за незалежність, спротиву тоталітарним режимам до навчальних програм, виховних заходів, позакласної та позашкільної діяльності;
- актуалізація локально-історичного виміру національної пам'яті через вивчення пам'ятних місць, історії рідного краю, родинної пам'яті, локальних подій і постатей;
- формування цілісного історичного наративу, що поєднує національний, регіональний, локальний, родинний та особистісний рівні національної пам'яті;
- аналітичне опрацювання історичних джерел, документів, архівних і цифрових матеріалів, усноісторичних свідчень, родинних історій, музейних експозицій і матеріалів місцевих громад;
- залучення дітей і молоді до роботи з архівною інформацією, зокрема відкритими цифровими архівами, документами, матеріалами про злочини проти Українського народу, історію українського державотворення та боротьбу за незалежність;
- організація роботи з історичними джерелами, свідченнями, медіаматеріалами та цифровими ресурсами для виявлення фактів, інтерпретацій, маніпуляцій, ознак історичної антиукраїнської пропаганди;

- проведення комеморативних, меморіальних, просвітницьких і діалогових заходів, присвячених визначним подіям історії Українського народу, борцям за незалежність України, захисникам і захисницям України, жертвам злочинів проти Українського народу;
- залучення учнівства до практик збереження, упорядкування й популяризації місць пам'яті, меморіалів, пам'ятних знаків, музейних експозицій, електронних баз пам'яті, поіменних книг пам'яті, локальних історико-культурних маршрутів;
- підтримка учнівських і молодіжних ініціатив, спрямованих на записування й збереження усноісторичних свідчень, документування досвіду громад у період російсько-української війни, вшанування пам'яті загиблих;
- організація рефлексивних практик, обговорень, дискусій, зустрічей зі свідками історичних подій, ветеранами, дослідниками, представниками місцевих громад, спрямованих на осмислення складного й травматичного історичного досвіду, формування відповідального ставлення до минулого, сучасного й майбутнього України;
- кооперація закладів освіти з музеями, бібліотеками, архівами, Українським інститутом національної пам'яті, закладами культури, науковими установами, громадськими організаціями, ветеранськими спільнотами;
- забезпечення дотримання принципів науковості, історичної достовірності, політичної неупередженості, поваги до людської гідності, рівності прав і недискримінаційності під час добору змісту, форм і методів виховної роботи з питань історичної та національної пам'яті.

3.4. Міжкультурне виховання

3.4.1. Актуальність

Співіснування індивідів і соціальних груп із відмінними ідентичностями у межах спільного географічно-територіального простору країни зумовлює утворення імпліцитних механізмів збалансованого співіснування, міжкультурної та соціально-економічної взаємодії. Внаслідок цього виникають історично та культурно обумовлені практики пасивної «терпимості» до інакшості.

Проте на рівні повсякденних соціальних практик зберігається імпліцитна дихотомія й опозиційність за лінією «Я/МИ» – «Інший/Інші», «Свій – Чужий». За певної сукупності умов ці полярності можуть набувати дискримінаційного характеру, перетворюючись на соціальні бар'єри, що обмежують доступ окремих груп до суспільних благ та інституцій, звужують економічну активність чи право на власну культурну ідентичність. Це – потенційна точка соціальної напруги, в центрі якої перебуває людина пограниччя зі специфічною багатовимірною ідентичністю.

Для спільнот, що тяжіють до культурної гомогенності та однорідності, людина пограниччя, як і будь-яка інакшість, постає загрозою й джерелом конфліктів. У таких спільнотах моделі соціокультурної та освітньої політики, а отже і виховної практики, орієнтуються на уніфікацію й асиміляцію інакшості в межах єдиного національно-культурного простору задля нівеляції потенційної небезпеки. Проте інокультурні групи, намагаючись зберегти власну автентичність і самобутність, воліють мати інклюзивний доступ до соціальних благ та інститутів, прагнуть здобути рівні громадянські та приватні права тощо. Відтак

цілеспрямовані асимілятивні політики та виховні практики вже самі по собі є джерелом соціальної напруги.

Політика та модель мультикультуралізму в сучасних реаліях також виявилася неспроможною ефективно знижувати соціальну напругу на рівні соціальних груп із відмінними ідентичностями. Класичний мультикультуралізм часто обмежується стратегією «пасивного співіснування», яка де-факто стимулює культурну самоізоляцію спільнот та консервацію етнокультурних кордонів.

Замість інклюзії така модель нерідко призводить до замкненості спільнот, де інакшість сприймається як статична і незмінна величина. Це лише поглиблює дистанцію між групами, оскільки акцент робиться на збереженні відмінностей, а не на пошуку точок дотику. Як наслідок, мультикультуралізм не забезпечує розбудови спільних ціннісних орієнтирів, залишаючи відкритим простір для взаємної недовіри та прихованої опозиційності.

Ефективним механізмом нівеляції соціальної напруги на рівні груп із відмінними ідентичностями є міжкультурне виховання, яке спроможне подолати інституційну відчуженість. Концептуально воно спрямоване на формування здатності особистості ефективно взаємодіяти у культурному, мовному, етнічному та релігійному різноманітті на засадах рівності, взаємного визнання й поваги. Міжкультурне виховання зміщує акценти з асиміляційних практик та практик «байдужої терпимості й пасивного співіснування» на трансформаційний підхід, за якого розвиток почуття гідності та гордості у особистості за рідну культуру, її автентичність та самотність — що є фундаментом цілісної ідентичності — поєднується вихованням пошани до етнічних, національних чи расових відмінностей, які не суперечать правам людини. За такого підходу зберігається цілісність ідентичності та культурна

приналежність особистості, але набуті міжкультурні компетентності дають їй змогу ефективно і конструктивно діяти в полікультурному світі.

3.4.2. Мета

Формування у дітей і молоді здатності до міжкультурного діалогу, поваги до етнічного та релігійного різноманіття, конструктивної взаємодії в полікультурному середовищі, збереження цілісної культурної ідентичності та протидії деструктивним впливам.

3.4.3. Основні завдання

- формування поваги до культурного, мовного, етнічного та релігійного різноманіття як цінності демократичного співжиття;
- зміщення акцентів з асиміляційних практик та практик пасивного співіснування на трансформаційний підхід;
- формування спроможності до міжкультурного діалогу та порозуміння на основі деконструкції світоглядних упереджень;
- подолання упереджень, дискримінаційних установок і бар'єрів «свій – чужий», які не суперечать правам людини;
- розвиток здатності інтерпретувати соціальну реальність крізь призму множинних культурних, соціальних і ціннісних перспектив;
- виховання поваги до етнічного та релігійного різноманіття як етичного імперативу визнання гідності Іншого;
- формування стійкості до зовнішніх інформаційно-пропагандистських впливів, деконструювання маніпулятивних наративів й розпізнання технологій радикалізації ідентичностей;
- утвердження спільного відчуття громадянської приналежності, що виходить за межі вузькоетнічних ідентифікацій.

3.4.4. Механізми реалізації

- створення безпечного й інклюзивного освітнього середовища, що унеможливорює дискримінаційні практики, сприяє подоланню бар'єрів «свій – чужий» та утверджує принципи рівності, взаємного визнання і поваги до людської гідності;
- системне включення питань культурного, мовного, етнічного та релігійного різноманіття у зміст навчальних дисциплін, виховних заходів, позакласної та позашкільної діяльності;
- організація дискусій, роботи з життєвими історіями, текстами, медіаматеріалами й ситуаціями міжкультурної взаємодії для розвитку здатності бачити соціальну реальність у множинності перспектив;
- аналіз практик використання мови ворожнечі, пропагандистських наративів і прикладів радикалізації ідентичностей, пошук механізмів запобігання;
- проведення занять, проєктів і діалогових практик, що поєднують осмислення власної культурної ідентичності з відкритістю до іншого, визнанням рівноправності культур і недопущенням їх стигматизації, ієрархізації чи екзотизації;
- розвиток партнерської співпраці закладів освіти з громадськими, культурними, релігійними та іншими соціальними інституціями, спрямованої на міжкультурну комунікацію та посилення міжсекторального характеру виховання;
- залучення учнівства до соціально значущих і громадянських практик, що сприяють формуванню спільного відчуття громадянської приналежності, яке виходить за межі вузькоетнічних ідентифікацій.

3.5. Інформаційна стійкість, критичне мислення, медіаграмотність

3.5.1. Актуальність

В умовах повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України інформаційний простір став одним із вимірів протистояння. Воєнні дії супроводжуються системним поширенням дезінформації, маніпулятивних повідомлень, фейкового контенту, мови ворожнечі, конспірологічних наративів, емоційно забарвлених інформаційних вкидів. Особливо вразливими до таких впливів є діти та молодь, які активно користуються цифровими платформами, але не завжди мають достатній досвід селекції та критичного оцінювання інформації.

Досвід життя в умовах безпекових ризиків, евакуації, втрат, руйнування звичного соціального середовища посилюють чутливість до інформаційних маніпуляцій. Інформаційні атаки можуть спрямовуватися на формування недовіри, тривожності, розгубленості, зневіри, відчуження від українського суспільства.

У цьому зв'язку особливого значення набуває формування інформаційної стійкості як здатності особистості орієнтуватися в складному інформаційному середовищі. Інформаційна стійкість передбачає не пасивне уникнення небезпечного контенту, а усвідомлену, відповідальну й безпечну поведінку в цифровому середовищі, здатність перевіряти джерела, співвідносити інформацію з фактами, аргументовано формувати власну позицію та протидіяти деструктивним інформаційним впливам.

Критичне мислення за цих умов є базовою компетентністю сучасної людини. Воно дає змогу дітям і молоді відбирати

достовірні джерела, виявляти логічні помилки, приховані смисли й спроби емоційного тиску.

Медіаграмотність є практичним інструментом формування інформаційної стійкості та критичного мислення. Вона дозволяє розуміти механізми функціонування медіа й цифрових платформ: розпізнавати фейковий, маніпулятивний і псевдостовірний контент.

3.5.2. Мета

Формування у дітей і молоді здатності усвідомлено сприймати, аналізувати й критично оцінювати інформацію та медіаконтент, розпізнавати маніпуляції, аргументовано обстоювати власну позицію, відповідально й безпечно діяти в інформаційному середовищі з урахуванням особистого благополуччя та суспільної безпеки.

3.5.3. Основні завдання

- розвиток критичного мислення, аналітичних здібностей та інформаційної культури дітей і молоді, уміння селективно сприймати, аналізувати, оцінювати інформацію та медіаконтент;
- формування умінь працювати з інформаційними джерелами, перевіряти факти, розрізняти правдиву, недостовірну, маніпулятивну й фейкову інформацію, робити обґрунтовані висновки на основі фактів і доказів;
- формування умінь ставити запитання, формулювати, аргументувати, обстоювати й за потреби коригувати власну позицію з урахуванням перевіреної інформації, фактів, доказів і позицій інших людей;

- набуття знань і навичок з інформаційної гігієни та цифрової безпеки як основи відповідальної та усвідомленої поведінки у цифровому просторі;
- формування медіаграмотності та стійкості до дезінформації й інформаційно-психологічних впливів;
- розвиток саморефлексії, уміння дослухатися до позиції інших і ухвалювати виважені рішення в умовах інформаційного надлишку;
- сприяння усвідомленню ризиків інформаційного перевантаження, інтернет-залежності та інших негативних впливів цифрового середовища, а також формування відповідального ставлення до споживання медіаконтенту;
- розвиток здатності розпізнавати емоційно маніпулятивний контент, усвідомлювати власні емоційні реакції, зберігати психологічну рівновагу в умовах інформаційного тиску;
- формування умінь ефективно використовувати цифрові ресурси та створювати власний змістовний медіаконтент для навчання, самовираження, соціальної участі.

3.5.4. Механізми реалізації

- системна інтеграція медіаосвіти в освітній і виховний процес, впровадження цілісних підходів до формування інформаційної культури та інформаційної стійкості;
- впровадження дослідницько-аналітичних практик роботи з інформацією, розроблення та використання тематичних кейсів, аналіз актуальних інформаційних подій, розбір фейкових повідомлень, маніпулятивного контенту та інформаційних вкидів;
- реалізація підходу «навчання в дії» через створення власного медіаконтенту (відео, подкастів, радіоінтерв'ю, соціальної

реклами, освітніх медіапродуктів) для практичного застосування знань і формування відповідального ставлення до інформації;

- проведення тренінгів, практикумів і вправ із цифрової та інформаційної безпеки, спрямованих на розпізнавання фейків, маніпуляцій, діпфейків, бот-мереж, мови ворожнечі та інших форм інформаційно-психологічного впливу;
- розвиток культури безпечної та відповідальної поведінки, усвідомлення ризиків інформаційного перевантаження, інтернет-залежності та інших негативних впливів;
- проведення рефлексивних вправ і обговорень щодо емоційного впливу медіаповідомлень, способів подолання тривожності, панічних реакцій, інформаційного виснаження та безпечного реагування на кризову інформацію;
- забезпечення міжсекторальної співпраці закладів освіти з фахівцями у сфері медіаосвіти, цифрової безпеки;
- підвищення професійної компетентності педагогічних працівників, спрямоване на опанування сучасних методик роботи в умовах інформаційних загроз.

3.6. Трансформативна резильєнтність

3.6.1. Актуальність

Трансформативна резильєнтність розглядається як інтегрована здатність особистості й спільноти зберігати психологічну рівновагу та функціональність у кризових умовах, переосмислювати травматичний досвід, перетворюючи його на ресурс розвитку. У виховному вимірі трансформативна резильєнтність поєднує життєстійкість, ціннісну визначеність, почуття приналежності та готовність до проактивних дій.

Актуальність формування трансформативної резильєнтності на пограниччі зумовлена тим, що діти та молодь зростають у ситуації, де криза перестає бути винятком і набуває тривалого й повсякденного характеру. За таких умов недостатньо навчити дитину долати стрес чи пристосовуватися до труднощів. Важливо сформувати здатність осмислювати пережитий досвід, зберігати внутрішню цілісність, довіру до себе й інших, а також відчуття зв'язку з державою та громадою.

Особливістю формування трансформативної резильєнтності на пограниччі є її тісний зв'язок із формуванням української національної та громадянської ідентичності, збереженням національної пам'яті та усвідомленням власної ролі у відновленні й розвитку держави. Діти та молодь навчаються сприймати виклики як індивідуальні труднощі і, водночас, як спільний досвід, що потребує солідарності та взаємопідтримки.

Тому резильєнтність виходить за межі психологічної адаптації та набуває ціннісного і соціального змісту. Йдеться про спроможність дітей і молоді долати труднощі, зберігати внутрішню рівновагу, усвідомлювати себе частиною національної спільноти, співвідносити особистий досвід із ширшими історичними і суспільними процесами.

За таких умов важливими для зростаючої особистості є обізнаність щодо дій в умовах воєнних, техногенних, природних, соціальних загроз. Опанування дієвих способів реагування, набуття практичних умінь адаптації та відновлення сприяють розвитку психологічної стійкості, посиленню адаптаційного потенціалу зростаючої особистості, формуванню відповідальності за власну безпеку, життя та здоров'я.

3.6.2. Мета

Формування у дітей і молоді трансформативної резильєнтності як здатності зберігати психологічну рівновагу, внутрішню цілісність та функціональність у кризових умовах, осмислювати досвід складних і травматичних подій, відновлювати й посилювати особистісні ресурси для розвитку, самореалізації й вибудовування життєвої перспективи.

3.6.3. Основні завдання

- формування здатності дітей і молоді зберігати психологічну рівновагу та функціональність у кризових умовах;
- розвиток емоційної стійкості, ціннісної визначеності та почуття приналежності до громади й національної спільноти;
- розвиток здатності осмислювати складний і травматичний досвід та перетворювати його на ресурс розвитку;
- зміцнення зв'язку між особистісною стійкістю, українською національною та громадянською ідентичністю, національною пам'яттю й усвідомленням відповідальності за майбутнє України;
- формування здатності сприймати виклики як індивідуальний і водночас спільний досвід, що потребує солідарності, взаємопідтримки, довіри;
- розвиток навичок емоційної грамотності, саморегуляції, ненасильницької комунікації, критичного мислення та соціальної взаємодії як основи безпечного й конструктивного співжиття;
- формування здатності приймати зміни й невизначеність, адаптуватися до нових умов та переосмислювати способи реагування на кризові ситуації;

- відновлення й зміцнення відчуття суб'єктності, контролю над власним життям, довіри до себе, інших людей і соціального середовища;
- розвиток здатності вибудовувати нові конструктивні моделі взаємодії із собою, іншими людьми, соціальним середовищем.

3.6.4. Механізми реалізації

- створення безпечного, психологічно чутливого освітнього середовища, орієнтованого на відновлення відчуття стабільності, довіри, прийняття та захищеності як основи внутрішньої стійкості особистості;
- забезпечення психосоціальної підтримки в освітньо-виховному процесі для подолання наслідків стресу і травматичного досвіду;
- проведення занять, тренінгів і практичних вправ з емоційної грамотності, саморегуляції, управління стресом, ненасильницької комунікації та конструктивного вирішення конфліктів;
- використання рефлексивних освітніх практик для осмислення особистого і колективного досвіду, переосмислення кризових подій та інтеграції складного досвіду в життєву перспективу;
- організація соціально значущої діяльності учнівства, що формує досвід відповідальності, співтворення та проактивної залученості до соціального середовища;
- моделювання практичних ситуацій, проведення рольових ігор, симуляцій і тренінгових вправ, спрямованих на розвиток адаптивності, гнучкості мислення, здатності ухвалювати рішення та усвідомлювати їх наслідки;
- залучення учнівства до прийняття рішень, планування спільних справ, учнівського самоврядування, групових проєктів і громадських ініціатив, що сприяють відновленню відчуття

суб'єктності, контролю над власним життям, довіри до себе, інших людей і соціального середовища;

- розвиток співпраці закладів освіти з психологічними службами, соціальними працівниками, громадськими організаціями, волонтерськими ініціативами та органами місцевого самоврядування для забезпечення комплексної підтримки дітей і молоді;
- підвищення професійної готовності педагогічних працівників до роботи в умовах криз, травматичного досвіду та невизначеності, зокрема щодо впровадження підходів резильєнтності, психосоціальної підтримки та відновлювальних практик.

3.7. Грамотність щодо майбутнього (future literacy)

3.7.1. Актуальність

Грамотність щодо майбутнього (future literacy) є наскрізною метакомпетентністю, що забезпечує здатність особистості усвідомлено мислити про майбутнє, будувати реалістичні сценарії та планувати власні освітні й життєві траєкторії. В умовах швидких суспільних змін, технологічних трансформацій і воєнних ризиків ця якість підсилює життєстійкість, суб'єктність, розуміння власної ролі у житті суспільства і держави.

Сучасні діти і молодь дорослішають у середовищі, де домінує невизначеність (війна, загрози безпеці, інтенсивні міграційні процеси, зміни ринку праці, цифровізація, агресивні інформаційні впливи тощо). За цих умов майбутнє може асоціюватися із невизначеністю або загрозами, що підсилює тривожність, знижує мотивацію і сприяє поведінковим стратегіям уникнення. Грамотність щодо майбутнього виступає ресурсом, який допомагає

зберігати внутрішню опору, бачити перспективи, ставити досяжні цілі та діяти в межах власних можливостей.

На пограниччі ризик звуження горизонту майбутнього є вищим через поєднання безпекових загроз, економічної нестабільності, впливів сусідніх держав, інформаційного тиску та нерівності доступу до ресурсів. Існує також специфічний соціальний ризик: діти можуть почати сприймати свою територію як периферію, а себе як тимчасових мешканців без відповідальності за місце, де вони живуть. Формування грамотності щодо майбутнього на пограниччі повертає багатовимірність вибору (діти і молодь бачать сценарії не лише виїхати назавжди, а й повернутися або працювати дистанційно) та підсилює стійкість громади й держави (дитина або молода людина, яка вчиться планувати, брати відповідальність і діяти, у дорослому житті здатна трансформувати і розвивати простір навколо себе).

В умовах пограниччя формування у дітей і молоді грамотності щодо майбутнього набуває безпекового значення, оскільки людський потенціал і суб'єктність молоді є ключовим ресурсом протидії деструктивним впливам і запорукою відновлення в майбутньому.

3.7.2. Мета

Формування у дітей і молоді здатності усвідомлено мислити про майбутнє, працювати з невизначеністю, моделювати реалістичні сценарії розвитку подій, планувати власну освітню і життєву траєкторію, ухвалювати рішення та бачити зв'язок між особистим розвитком, розвитком громади й майбутнім держави.

3.7.3. Основні завдання

- розвиток сценарного мислення, здатності конструювати та порівнювати кілька реалістичних альтернатив майбутнього власного життєвого шляху, локальної громади й держави;
- формування умінь стратегічного планування в умовах невизначеності: визначати цілі, ухвалювати обґрунтовані рішення, обирати доцільні стратегії дій, оцінювати ризики і можливості, ідентифікувати та залучати необхідні ресурси і соціальну підтримку;
- утвердження активної суб'єктної позиції, подолання фаталістичних і пасивних установок через формування агентності, готовності до участі в ухваленні рішень, ініціюванні та реалізації соціально значущих практик;
- розвиток критичного ставлення до нав'язаних візій майбутнього, маніпулятивних прогнозів, зокрема феномену «краденого майбутнього», що конструє уявлення про безальтернативність, страх або девальвацію власної перспективи;
- формування здатності встановлювати причинно-наслідкові зв'язки щодо соціальних змін і персональної відповідальності: усвідомлення того, що індивідуальні та колективні рішення сьогодення визначають конфігурацію майбутнього, а отже особиста відповідальність і практична дієвість мають об'єктивно значущий вплив на майбутнє.

3.7.4. Механізми реалізації

- створення освітнього середовища, орієнтованого на підтримку перспективного мислення, віри у власні можливості, здатності бачити освітні, професійні перспективи, вибудовувати життєві стратегії в Україні;

- системне включення питань прогнозування, планування, сценарного мислення, соціальних змін і відповідальності за майбутнє в зміст навчальних дисциплін, виховних програм, позакласної і позашкільної діяльності;
- використання сценарних і прогностичних освітніх практик: моделювання альтернативних варіантів розвитку подій, аналіз можливих наслідків, порівняння ризиків і можливостей на рівні особистості, громади та держави;
- впровадження діяльнісних форм навчання, дослідницької та підприємницької діяльності, що формують досвід планування, ухвалення рішень, реалізації власних ініціатив;
- формування суб'єктної позиції та агентності, що забезпечується через залучення учнівства в життя закладу освіти й громади;
- аналіз медіаповідомлень, прогнозів, публічних висловлювань, соціальних наративів про майбутнє з метою розпізнавання маніпулятивних сценаріїв, фаталістичних установок, образів безальтернативності;
- організація менторських зустрічей із представниками різних професій, громадських ініціатив, місцевого самоврядування, бізнесу, культури й освіти;
- забезпечення співпраці закладів освіти з органами місцевого самоврядування, бізнесом, громадськими організаціями, освітніми й культурними інституціями, що розширює можливості для професійного самовизначення та соціальної реалізації дітей і молоді.

IV. ЗАКОНОДАВЧІ І УПРАВЛІНСЬКІ ПЕРЕДУМОВИ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНЦЕПЦІЇ. ФІНАНСУВАННЯ

Реалізація Концепції виховання дітей і молоді на пограниччі України здійснюватиметься на основі чинного законодавства України у сферах освіти, захисту прав дитини, національної безпеки, молодіжної політики, культури та інформаційної політики, що враховує виклики воєнного стану, деінституціалізацію та розвиток транскордонної співпраці.

Нормативно-правове забезпечення реалізації Концепції передбачає підготовку пропозицій щодо розроблення нових та/або актуалізації чинних нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України, Міністерства освіти і науки України, інших центральних органів виконавчої влади, а також методичних документів, що деталізують механізми реалізації на рівні закладів освіти та територіальних громад.

Впровадження Концепції передбачає розроблення Плану реалізації («Дорожньої карти»), у якому буде визначено: цілі та очікувані результати за етапами; індикатори моніторингу й оцінювання; механізми міжвідомчої та міжсекторальної взаємодії; порядок інформаційного супроводу; умови пілотування та масштабування ефективних практик.

Фінансування ініціатив, пов'язаних із реалізацією Концепції, здійснюється з різних джерел, зокрема державного та місцевих бюджетів, коштів міжнародних і благодійних організацій. Концепцію виховання дітей і молоді на пограниччі України зінтегровано у загальні механізми підтримки молодіжної політики та соціального захисту. Конкретний механізм фінансування передбачає розроблення та затвердження відповідних планів заходів, кошторисів і порядку використання бюджетних коштів на різних рівнях.

Обсяг фінансових, матеріально-технічних і кадрових ресурсів визначатиметься щороку з урахуванням бюджетних можливостей, актуальних безпекових і гуманітарних потреб територій пограниччя.

V. ОЧІКУВАНІ РЕЗУЛЬТАТИ

Реалізація Концепції сприятиме:

- формуванню цілісної освітньої політики виховання на пограниччі України як складової національної безпеки;
- удосконаленню нормативно-правового регулювання виховної роботи на пограниччі (визначення понять, принципів, стандартів, ролей і відповідальності суб'єктів, гарантій прав дитини);
- запровадженню механізмів міжвідомчої координації у сфері освіти, молодіжної політики, культури, безпекового сектору;
- посиленню інституційної спроможності системи освіти у реалізації виховних функцій в умовах ризиків;
- модернізації змісту виховання та освітніх програм із урахуванням специфіки пограниччя (громадянська та національна ідентичність, права людини, культура демократії, збереження національної пам'яті Українського народу, медіаграмотність, безпекова компетентність, міжкультурна взаємодія, грамотність щодо майбутнього);
- удосконаленню системи професійної підготовки та перепідготовки педагогів (цільові програми підвищення кваліфікації, методичні стандарти, супервізія, травма-інформований підхід, міжкультурна комунікація);
- створенню методичних та інформаційних матеріалів (рекомендації, цифрові ресурси, банки практик, інструменти діагностики й оцінювання, просвітницькі матеріали для батьків і громади);
- підтримці соціальної згуртованості та інтеграції внутрішньо переміщених осіб у громадах пограниччя через інклюзивні виховні практики, відновлення соціальних зв'язків і недопущення сегрегації.

VI. РИЗИКИ, ПОВ'ЯЗАНІ З РЕАЛІЗАЦІЄЮ КОНЦЕПЦІЇ

Реалізація Концепції виховання дітей і молоді на пограниччі України супроводжується низкою ризиків, зумовлених як безпековою ситуацією, так і соціально-психологічними чинниками. До основних категорій ризиків відносимо: безпекові ризики, інформаційно-ідеологічні ризики, соціально-психологічні ризики, демографічні та міграційні ризики, цифрові ризики, фінансові ризики.

Безпекові ризики: пограниччя залишається зоною підвищеної небезпеки, з урахуванням цього реалізація та проведення виховних заходів (очних зустрічей, екскурсій, свят) ускладнено через загрозу обстрілів і необхідність суворого дотримання протоколів безпеки.

Інформаційно-ідеологічні ризики: вплив пропаганди (прикордонні регіони є найбільш вразливими до транскордонного та інформаційного впливу, що може суттєво впливати на реалізацію національно-патріотичного виховання); мілітаризація молоді з боку рф (на окупованих територіях та поблизу кордонів рф активно впроваджує власні заходи так званого патріотичного виховання, що створює ризик денационалізації української молоді).

Соціально-психологічні ризики: вразливість і тривожність (діти та молодь на пограниччі мають вищий рівень стресу та психоемоційної нестабільності, що потребує спеціальних підходів у вихованні для запобігання апатії або агресії); відчуття ізольованості (через обмеження доступу до повноцінної культурної та освітньої інфраструктури).

Демографічні та міграційні ризики: високий рівень виїзду молоді з прикордонних громад створює загрозу втрати активної частини населення, що негативно впливає на реалізацію довгострокових виховних програм.

Цифрові ризики: обмежене очне спілкування призводить до зростання ролі цифрового простору, в якому діти та молодь стикаються з ризиками отримання дезінформації, кібербулінгу та деструктивного контенту.

Фінансові ризики: соціально-економічна криза на пограниччі України створює фінансово-економічні наслідки, які безпосередньо впливають на виховання дітей і молоді через зменшення доходів, втрату робочих місць, міграцію, погіршення інфраструктури та психологічне навантаження, ускладнюючи реалізацію освітніх та виховних концепцій, що вимагають стабільності та ресурсів. Ці чинники обмежують можливості для розвитку дітей, поглиблюють соціальну нерівність та ускладнюють формування повноцінної особистості в умовах постійної невизначеності.

Для уникнення або пом'якшення зазначених ризиків держава та громади впроваджують гнучкі формати (поєднання дистанційних методик навчання і виховання в безпечному освітньому середовищі); залучення до виховного процесу та позакласної роботи ветеранів ЗСУ з метою використання їх досвіду для формування в дітей і молоді почуття патріотизму; психосоціальну підтримку та супровід (інтеграція в освітній процес ментального здоров'я).

VII. СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ТЕРМІНІВ

Адаптація до освітніх викликів – комплексний процес пристосування освітньої системи, педагогів і учнів у змінних умовах середовища (безпекові загрози, соціальні, технологічні, кризові), спрямований на збереження якості навчання та психологічного благополуччя учасників.

Виховання етнічної толерантності – процес формування готовності особистості до контакту та подальшої взаємодії з людьми іншої національної, етнічної, релігійної належності, попередження та подолання проявів інтолерантності у ставленні до представників інших націй чи народів.

Грамотність щодо майбутнього – здатність усвідомлено мислити про майбутнє, працювати з невизначеністю, планувати життєві траєкторії.

Гуманістичні цінності – чинник гуманістичного виховання, сукупність особистісних надбань, що реалізують звернення особистості до ідеалів, віру у себе, прагнення до самореалізації, спрямованість до соціально-позитивних зразків; сукупність особистісно-моральних понять та якостей, що утворюють смисложиттєву сутність, яка визначає ставлення особистості до себе, світу та інших людей, що виховується засобами соціально-позитивної суспільно-корисної, громадської чи волонтерської діяльності на основі сформованого морально-гуманістичного досвіду.

Державний кордон України – лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України - суші, вод, надр, повітряного простору.

Дискримінація – ситуація, за якої особа та/або група осіб за їх ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними, зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами в будь-якій формі, крім випадків, коли таке обмеження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними.

Етнічна соціалізація – процес становлення людини як представника певного етносу, опанування особистістю цінностей, настанов, зразків поведінки, що притаманні даному етносу, відтворення нею соціальних зв'язків і соціального досвіду етносу, перетворення цього досвіду на особисте надбання.

Етнокультурна соціалізація – один з видів культурної соціалізації; процес засвоєння етнічних та культурних цінностей, зразків поведінки етнічної спільноти; формування здатності до збереження і збагачення національної культури, традицій, звичаїв; процес прийняття та особистісної трансформації етнічних та культурних цінностей, зразків поведінки, що забезпечує етнокультурну ідентифікацію, самовизначення та толерантність в соціокультурному середовищі.

Життєва перспектива – спосіб структурування особистістю свого близького та віддаленого майбутнього за допомогою життєвих цілей, програм, які є його структурними одиницями.

Життєва стратегія – соціальна, культурна і психологічна проекція індивіда на власне майбутнє. Життєва стратегія, як індивідуальний спосіб конструювання і реалізації людиною життєвих цілей, визначає ставлення людини до себе, діяльності, інших людей.

Ідентифікація – виявлення подібності одного конкретного індивіда з іншим, ототожнення людиною себе, своїх властивостей з персонажами, життєвими зразками поведінки, вчинками осіб референтних груп на основі прийняття їх цінностей; у вихованні дітей і молоді на пограниччі реалізується через зарахування себе до певної етнічної спільноти; відчуття належності до певної етнічної групи та гордості за це.

Інституційний вплив – система дій інституцій виховання, що сприяють безбар'єрній соціалізації дітей і молоді; передбачає комплексне залучення до роботи освітніх та культурно-просвітницьких закладів.

Інформаційна стійкість – здатність особистості критично сприймати інформацію, протидіяти дезінформації, маніпуляціям і ворожим наративам.

Історична антиукраїнська пропаганда – поширення завідомо недостовірної інформації про історію України з метою публічної глорифікації або виправдання імперіалізму та тоталітаризму, відповідних політичних режимів, публічного заперечення злочинів проти Українського народу, впливу на суспільну думку в Україні чи інших державах для заперечення суб'єктності України та прав Українського народу, закріплених у Конституції України.

Критичне мислення – здатність аналізувати, інтерпретувати, оцінювати інформацію, розрізняти факти і судження, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, формувати обґрунтовані висновки.

Культурна соціалізація – засвоєння індивідом культурної спадщини у процесі виховання (в широкому розумінні його сутності), соціокультурного досвіду; засвоєння людиною притаманних певній культурі світобачення і моделей поведінки, в результаті чого формується когнітивна, емоційна та поведінкова схожість з представниками даної культури та відмінності від представників інших культур.

Людина пограниччя – суб'єкт особливого соціокультурного простору, чия ідентичність, система цінностей, світовідчуття, моделі поведінки та життєві стратегії формуються в умовах різних культурних, мовних, історичних, соціальних, економічних і політичних впливів.

Медіаграмотність – навички та знання, які надають користувачам можливість ефективно і безпечно користуватися медіа-сервісами.

Міжкультурне виховання – процес формування здатності до діалогу, взаєморозуміння і співжиття в умовах культурного різноманіття при збереженні власної ідентичності.

Міжсекторальна взаємодія – узгоджена співпраця освітніх, державних, громадських та інших інституцій у реалізації виховних завдань.

Національна ідентичність – усвідомлення особистістю своєї належності до певної нації як культурно-історичної спільноти, прийняття її мови, традицій, національної пам'яті, символів і цінностей.

Національна пам'ять – збережена Українським народом сукупність знань, уявлень та ціннісних оцінок тих подій минулого, які справили вирішальний вплив на його історію, самоідентифікацію, державотворення та/або сприймаються в суспільстві як найбільш значущі.

Педагогіка пограниччя – складова міжкультурної педагогіки, що досліджує й осмислює освітні процеси в умовах пограниччя як особливому соціокультурному, ціннісному та світоглядному середовищі взаємодії різних культур, ідентичностей і способів життя. Педагогіка пограниччя орієнтована на формування особистості, здатної жити в умовах культурної множинності, зберігати власну ідентичність, будувати діалог, досягати порозуміння й сприймати пограниччя як простір розвитку та взаємного збагачення.

Пограниччя – особливий соціокультурний простір, що формується в умовах близькості до державного кордону й характеризується взаємодією різних культур, мов, ідентичностей, історичних досвідів, соціальних практик і зовнішніх впливів. Воно охоплює території, на які поширюються політичні, культурні, економічні, релігійні, інформаційні та освітні впливи сусідніх країн. Як соціокультурний феномен пограниччя має власну територіальну ідентичність, що визначає специфіку розвитку регіону, його субкультурну варіативність і способи взаємодії у системі «територія – суспільство».

Прикордоння – територія, прилегла до державного кордону, що визначається переважно політико-географічними характеристиками.

Принципи виховання – сукупність теоретичних положень, ідей та правил, що відображають об'єктивні закономірності виховання і визначають вимоги до змісту, методів та організації виховного процесу.

Соціалізація – безперервний процес засвоєння людиною норм, цінностей, знань і правил поведінки, які дають змогу їй повноцінно жити та взаємодіяти в суспільстві.

Соціальна згуртованість – стан суспільних відносин, що характеризується довірою, солідарністю, взаємною підтримкою і спроможністю до спільних дій.

Соціальне самовизначення – свідоме знаходження особистістю власної, досить незалежної позиції в системі соціальних зв'язків та відносин з іншими людьми (емоційних, інформаційних, професійних), в різних сферах життєдіяльності; процес і результат набуття ціннісних орієнтацій, первинних знань, умінь і навичок, необхідних для подальшої самореалізації у суспільстві.

Суб'єктність – здатність особистості усвідомлювати себе активним творцем власного життя і відповідально впливати на соціальне середовище.

Сценарне мислення – здатність моделювати альтернативні варіанти майбутнього та оцінювати їхні наслідки.

Трансформативна резильєнтність – здатність систем (індивіда, спільноти) відновитися після потрясіння або стресу, здійснити глибоку, фундаментальну зміну своєї структури, функцій і процесів, перетворивши виклик на можливість для сталого розвитку, інновацій і якісного зростання.

Територіальна громада – жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, селищ, міст, що мають єдиний адміністративний центр.

Українська громадянська ідентичність – стійке усвідомлення громадянином України, закордонним українцем свого політико-правового зв'язку з Україною, українським народом та громадянським суспільством.

Українська національна ідентичність – стійке усвідомлення особою належності до української нації як самобутньої спільноти, об'єднаної назвою, символами, географічним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, комплексом духовно-культурних цінностей, зокрема українською мовою і народними традиціями.

Формування національних цінностей – складний психолого-педагогічний та соціальний процес засвоєння особистістю духовних, моральних і культурних норм українського народу, що стають внутрішніми регуляторами її поведінки та основою національної ідентичності.

Формування ціннісних орієнтацій – процес засвоєння, осмислення, інтеріоризації та практичного вияву цінностей під впливом соціальних та освітніх інституцій, що передбачає поступове накопичення та трансформацію в діяльність дитини та молодої людини світоглядних, когнітивних, емоційно-мотиваційних та поведінкових показників, що забезпечують сталу систему векторів цінностей, умов самореалізації, життєвих стратегій, планів та перспектив.

Ціннісні орієнтації – система принципів, що визначають: спрямованість особистості відповідно до її інтересів і потреб, формування певної індивідуальної ієрархії цінностей; пріоритет певних цінностей у різних життєвих ситуаціях; ранжування особистісних явищ та об'єктів за рівнем їхньої значущості для людини.

Цінності – система предметів і абстрактних уявлень, що характеризується значним рівнем значущості для окремої соціальної групи або окремої людини; критерії та способи оцінки позитивної або негативної значущості явищ і об'єктів навколишнього світу для особистості, що відображають моральні принципи, норми, ідеали, установки та життєві цілі, що визначають поведінку та ставлення людини до себе, інших людей і суспільства.

Джерела

Нормативно-правові акти

1. Про державний кордон України : Закон України від 04.11.1991 № 1777-XII. База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1777-12>
2. Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу : Закон України від 21.08.2025 № 4579-IX. База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/4579-20>
3. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 06.09.2012 № 5207-VI. База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/5207-17>
4. Про медіа : Закон України від 13.12.2022 № 2849-IX. База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2849-20>
5. Про міжнародне територіальне співробітництво України : Закон України від 24.04.2024 № 3668-IX. База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/3668-20>
6. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/280/97-%D0%B2%D1%80>
7. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2469-19>
8. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2145-19>
9. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності : Закон України від 13.12.2022 № 2834-IX. База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2834-20>
10. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2402-14>
11. Про повну загальну середню освіту : Закон України від 16.01.2020 № 463-IX. База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/463-20>

Наукові та інформаційно-аналітичні джерела

1. Бех І. Д. Особистість на шляху до духовних цінностей : монографія. Київ ; Чернівці : Букрек, 2018. 320 с.
2. Верменич Я. В. Територіальна ідентичність українського пограниччя: історичні витоки та геополітичні впливи. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. 367 с. DOI: <https://doi.org/10.15407/book13-0015003>
3. Верменич Я. В. Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір. Регіональна історія України: збірник наукових статей. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. Вип. 6. С. 67-90.

4. Міждисциплінарний тезаурус дослідження освітніх та виховних проблем на пограниччі України : наукове видання. Уклад.: С. О. Сисоєва, Р. Х. Вайнола, М. В. Михайліченко. Київ: ЦП Компрінт, 2024. 63 с. URL: <https://surl.lt/sufimb>
5. Публічні дашборди та інформаційні довідки МОН: інструменти для аналізу освітньої системи. Міністерство освіти і науки України. 29 серпня 2024. URL: <https://mon.gov.ua/news/publiczni-dashbordy-ta-informatsiini-dovidky-mon-instrumenty-dlia-analizu-osvitnoi-systemy>
6. Сисоєва С. Педагогіка пограниччя в науково-освітньому дискурсі Республіки Польща. Неперервна професійна освіта: теорія і практика. 2024. № 1. С. 88-98. DOI: <https://doi.org/10.28925/1609-8595.2024.1.7>
7. Територіальні громади. Децентралізація в Україні. URL: <https://decentralization.ua/newgromada>
8. Del Sarto R. Borderlands. Europe and Mediterranean Middle East. Oxford: Oxford University Press, 2021. 196 p. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780198833550.001.0001>
9. Miluska J. Czy istnieje «człowiek pogranicza»? Człowiek pogranicza. Wyzwania humanistycznej edukacji. Redakcja: M. Sobecki, D. Misiejuk, J. Muszyńska, T. Bajkowski. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2019. S. 349–365. URL: <https://bibliografia.bg.szczecin.pl/Works/Details/22716>
10. Nikitorowicz J. Etnopedagogika w kontekście wielokulturowości i ustawicznie kształtującej się tożsamości. Kraków: Impuls, 2017. 413 s. URL: <https://www.scribd.com/document/791336394/Etnopedagogika-w-kontekście-wielokulturowosci-i-ustawicznie-kształtującej-się-tożsamości>

Наукове видання

**Національна академія педагогічних наук України
Відділення філософії освіти, загальної та дошкільної педагогіки
Інститут проблем виховання**

**КОНЦЕПЦІЯ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ І МОЛОДІ
НА ПОГРАНИЧЧІ УКРАЇНИ**

ISBN 978-617-8877-29-3

DOI <https://doi.org/10.32405/978-617-8877-29-3-2026-65>

Видавець ФОП Ямчинський О. В
03150, Київ, вул. Васильківська, 32
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК № 6554 від 26.12.2018 р.

Формат 60×84/16. Наклад 30 пр. Ум. друк. арк. 2,6. Зам. № 21
Виготовлювач ТОВ «ЦП «КОМПРИНТ»
03150, Київ, вул. Васильківська, 32
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК № 4131 від 04.08.2011 р.